

Mi a tulajdonnév? (II.)

1. A NÉ. 19. számában megjelent írásomra (HEGEDŰS 1997) két válasz is érkezett Hajdú Mihálytól (HAJDÚ 1998a, 1998b), bár az utóbbit (1998b) korábban írta, a megjelenés elhúzódása miatt, s mivel Hajdú véleményét egy lényeges ponton ez képviseli legmarkánsabban, ezt is álláspontja kifejtéseként, s mint ilyet, válaszként kell értékelnem. Hajdú Mihály ugyan több helyütt is írja, hogy nem ért egyet velem, mégis, ha írásai végső következtetéseit nézzük, úgy tűnik, több az egyezés kettőnk álláspontjában, mint a különbség.

Nézzük végig a szövegek egybeállításával az érdemi kérdéseket. Az első kérdés az, mi a tulajdonnév lényege. Hajdú Mihály is, én is funkcionális definíciót keresünk, s mindketten elfogadjuk, hogy ez az alapvető különbség más nyelvi jeltől: az azonosítás. Így látta Hajdú korábban (HAJDÚ 1997), így látja ezt Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben (HAJDÚ 1998b) című írásában is (55): a tulajdonnevek külön nyelvi rendszert alkotnak, ahol a tulajdonnév célja a tudattartalom azonosítása. [Hajdú másik írásában (1998a) jóval agnosztikusabb: már nem állítja, hogy a közszó és a tulajdonnév közötti legfontosabb különbség, hogy a tulajdonnevet nem jellemzi az általánosító jelleg („Ma már másként gondolom.” – 6), de amit helyette kínál: „szóértékű alakulat”, „rögzület” semmit nem mond a tulajdonnév lényegéről, funkciójáról.] (Az azonosítás érdemi szerepéhez vö. KISS 1999. 202.)

Hajdú is, én is kiemeljük a tulajdonnév megragadásának másik fontos szempontjaként a szándékot: „Minden nyelvi jel tulajdonnév, amit alkotója vagy használója annak tekint” (HAJDÚ 1998a. 12), „A tulajdonnév ugyanis a nyelvhasználat eleme: az aktuális nyelvhasználat dönti el, hogy egy forma köznévként, szerkezetként stb. funkcionál, vagy tulajdonnévként” (HEGEDŰS 1997). A funkció oldaláról tehát az azonosítás (=identifikáció), a használó oldaláról pedig a tulajdonnevesítő szándék teszi tulajdonnévvé a tulajdonnevet – állítjuk mindketten.

A második kérdés: mitől és hogyan lesz egy nyelvi jel a kommunikáció(s rendszer) nyelvi jeléből az identifikáció(s rendszer) nyelvi jelévé? Hajdú Mihály korábbi válasza erre: a tulajdonnév szövegkörnyezettől függetlenül, a szituáció függvényében identifikál. E pontban valóban lényeges különbség van kettőnk felfogásában: a szövegkörnyezetet én sokkal általánosabban fogom fel: semmi sem létezik szövegkörnyezettől függetlenül, mindennek van előzménye, következménye, története, történelme. A szituáció pedig az én felfogásomban egyenlő az aktuális szövegkörnyezettel. „Hegedűs Attila a szituáció és a szövegkörnyezet fogalmát az én megfogalmazásomban nem érzi „kimunkáltnak” (i. m. 6–7), ennek következtében ott felsorolt példáim nem tartja meggyőzőknek. Ezek után a „szövegkörnyezet” és a „szituáció” fogalmát összemossa, szabadon választható stilisztikai szinonimáknak tekinti. Ezt (föltételezem) arra a téves elgondolásra alapítja, mely szerint nincs megnyilatkozás szövegkörnyezet nélkül” (HAJDÚ 1998a. 9). Valóban azt írtam, hogy a szövegkörnyezet és a szituáció elválasztását nem érzem kimunkáltnak Hajdú Mihály kijelentéseiben. Legjobb, ha e kijelentésem igazolására magát Hajdút

idézem: „Anélkül, hogy részletkérdésekbe bonyolódnék, megjegyzem, hogy szerintem egy névsor, névlista nem szöveggörnyezet, **de a megszólítás igen** [kiemelés tőlem H. A.] s ezért nem lehet a *tanár úr*, *kedvesem*, *hé ember* stb. tulajdonnév, hiszen előzménye vagy folytatása van, illetve kellene lenni” (HAJDÚ 1997. 475). „Ha kimegyek az udvarra, s azt mondom: *Morzsá!*, ez nem szöveggörnyezet, hanem szituáció”, „A teli osztályteremben minden szöveggörnyezet nélkül fönnhangon kiejtek egy nevet: *Kovács!*, ...” (HAJDÚ 1998a. 9). Mi is tehát a megszólítás? Szöveggörnyezet vagy szituáció? Egyszer ez, másszor az? Vagy esetleg a *Kovács!* és a *Morzsá!* nem megszólítás? (Ez utóbbit nehezen tudnám elképzelni, hiszen egy osztályteremben csak akkor van értelme az adott név kiejtésének, ha előzményként tudom, hogy ott ül egy *Kovács* nevű tanuló. A *Morzsát* sem véletlenül mondom, hanem megszólítom vele azt az állatot, amelyről tudom, hogy hallgatni fog rá). Biztos, hogy Hegedűs mossa össze a kettőt? [Nem szívesen vitatkoznék Hajdúnak a megnyilatkozás és a szöveggörnyezet viszonyát firtató, summás véleményéről. Sokkal hosszabb tanulmányt igényelne, ahol eredeti gondolatokkal úgyszemint tudnék előrukkolni, az irodalom öncélú csócsálását pedig feleslegesnek tartom. De mégis, úgy gondolom, a nyilatkozat (nem megnyilatkozás!) beszédegyeség-mivolta, indíciium-jellege, előfeltevéseket feltételező lényege stb. miatt feltétlenül igényli a tágabb értelemben vett (a verbális és nem verbális környezetet egyaránt jelentő) szöveggörnyezetet.]

Visszatérve a lényegi kérdésre: úgy gondolom, (s ezt írtam meg az említett írásomban) egy nyelvi jel attól lesz az identifikáció(s) rendszer) elemévé, hogy „egy adott szöveggörnyezetben jegyhozzáadás nélkül determinál” (i. m. 7), a tulajdonnév tehát „a determináció emeltebb szintjén álló sajátos jel” (i. m. 8) (mindehhez vö. KÁROLY 1970. 111–2). Természetesen csak úgy válhat egy jel tulajdonnévvé, ha a használó szándéka így akarja. Éppen ezért teljes mértékig osztom Hajdú Mihálynak már idézett végkövetkeztetését: „Minden nyelvi jel tulajdonnév, amit alkotója vagy használója annak tekint”.

Hová tartozik tehát a tulajdonnév? Hajdú Mihály szerint a tulajdonnév nem illeszthető be a „kommunikáció céljára használatos nyelv” rendszerébe. Mivel alapvető célja az azonosítás, egy sajátos, párhuzamos rendszert alkot („a tulajdonneveknek éppen olyan nyelvi rendszere van, mint általában a közlés folyamatának”) (HAJDÚ 1998b. 55). Ha ez valóban így lenne, akkor ez a sajátos párhuzamos rendszer a nyelv minden szintjén (fonémaszinttől a szöveg szintjéig) leírható lenne, minden szinten jellemző eltéréseket mutatna. Úgy gondolom itt ismét önmagával áll szemben Hajdú Mihály, amikor a másik írásában pedig a tulajdonnév szóértékét hangsúlyozza (HAJDÚ 1998a. 6). Míg Hajdú Mihály inkább a funkció felől közelíti meg ezt a kérdést, én inkább a sajátos determináció és a használó szándéka felől, ezért gondolom úgy, hogy a tulajdonnév a nyelvhasználat eleme, mivel az aktuális használat dönti el létrejöttét vagy alkalmazását. (Ugyan csak egy típusban – a mitológia és a vallás fogalomkörébe tartozó nevek esetében – de a helyesírási szabályzat is a nyelvhasználó jogát fogalmazza meg a köznévtulajdonnév megkülönböztetése ügyében: AkH. 1984. 64–5.)

2. A következőkben egy olyan kérdéssel kívánok röviden foglalkozni, amelyet Hajdú Mihály is feltesz (1998a. 10–11): egy adott szituációban honnan tudjuk,

hogy tulajdonnév-e az a jel, amellyel találkozunk. A válasz több összetevőtől függ, először ezeket vegyük szemügyre. Mivel egy jelet valaki közöl valaki más számára, fontos összetevői a tulajdonnévi helyzetnek a közlő (1) és a befogadó (2). Nem lényegtelen, hogy a közlés írásban (3) vagy szóban (4) zajlik-e. Szintén fontos tudni azt is, hogy névteremtés (5) történik-e egy adott helyzetben vagy névalkalmazás (6). Továbbá: hogy névalkalmazás esetén a befogadó az adott jellel találkozott-e már tulajdonnévként (7) vagy nem (8). S végül: hogy az adott jel egyetlen jelből áll-e (9), vagy jelkombináció (10). Ezen összetevőket kell figyelembe venni, hogy a tulajdonnévi helyzetet (=nyelvi jel tulajdonnévi alkalmazását) leírassuk, jellemezhesük.

i) A közlő írásban a befogadó számára ismert nevet alkalmaz

Ebben az esetben a nagybetűs kezdés (mint a közlő szándéka) és a befogadó előismerete segítik a tulajdonnév felismerését, akár egyetlen jelből, akár jelkombinációból épül fel a tulajdonnév.

ii) A közlő írásban a befogadó számára ismeretlen nevet alkalmaz.

Ebben az esetben a nagybetűs kezdés és a befogadó által ismert névminták, modellek (vö. HOFFMANN 1993. 21–6) alapján ismeri fel a befogadó a tulajdonnevet. Ebben az esetben is közömbös az értékelő számára, hogy a tulajdonnév egyetlen jelből, vagy jelkombinációból áll-e.

iii) A közlő írásban névteremtést végez.

Szintén a nagybetűs kezdés és a meglévő írásos minták (meg a szociokulturális alapismeretek) segítik a befogadót a tulajdonnév felismerésében. Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy nem minden, nagybetűvel írott szó tulajdonnév is egyben. A Hajdú Mihálytól idézett *Halál, Zűrzavar, Kapkodás* (HAJDÚ 1998a. 11) nem tulajdonnevek. Ezek fogalmak megszemélyesítései, allegóriák. Nem jellemzi őket sem az identifikáció, sem a névforma analógiahatása. A nagybetűs kezdés felhívás a fogalmi tartalomra: kiemeli az adott szóval jelölt fogalom fontosságát, ünnepélyességét, tragikumát, vagy egyszerűen csak erősíti az adott fogalmak hangulatát (vö. AkH. 1984. 60).

iv) A közlő szóban névalkalmazást végez.

Ez esetben a befogadót segíti a tulajdonnév felismerésében, ha a közlő a befogadó által ismert nevet alkalmaz. Problematisabb, ha ismert közszót szándékozik a közlő tulajdonnévvé tenni. Ekkor a közlő a szünet és az erőteljesebb szóhangsúly eszközéhez is nyúlhat (HAJDÚ 1998a. 12) (bizonyítani kellene persze, hogy ez mennyire sikeres, bár a vezetéknév esetén Szende Tamás is lehetségesnek tart tényleges ejtési mozzanatot – SZENDE 1993. 297), illetve fordulhat a határozott névelő elhagyásához (pl. *Voltam a kis faluban. Voltam Kisfaluban*). A befogadót orientálhatja az előző kettő, illetve a Hoffmann-tól idézett tulajdonnévforma: pl. a sajátos tulajdonnévi képzők felismerése. (Bár ez önmagában szintén ad lehetőséget a tévesztésre, vö. pl. az -s képző történeti és jelenlegi funkcióit – SZEGFÜ 1991. 255.)

v) A közlő szóban névteremtést végez.

A befogadó ekkor egy számára ismeretlen jellel találkozik. Ha ez a jel jelcsoport, vagyis több jelből álló összetett jel, a jelcsoport szintaktikai felépítettsége (pl. *Zsiga kertje, Zsiga-kert*), vagy az esetleges közszói jelentések felismerése lehet segítség a teljes tulajdonnév azonosításához (pl. **Belépett a Magyar Sóskaevő Párt-*

ba). Ha ez az ismeretlen jel csupán egy szóból áll, a közlő befolyásolhatja a tulajdonnévként való felismerést a határozott ragozású igealak mellett álló határozott névelő nélküli tárggyal (*láttam fűpüt*), ha viszont ezt nem teszi, fennáll a befogadó részéről az önkényes értelmesítés (népetimológia) veszélye.

E két utóbbi eset (iv és v) alapján állítható, hogy a határozott névelő speciális helyzetben való elmaradása – ha nem is a tulajdonnév meghatározásának, hanem eseti felismerésének – igen fontos tényezője lehet.

Hivatkozott irodalom

AKH. 1984: A magyar helyesírás szabályai. Bp., Akadémiai K.

HAJDÚ 1997: HAJDÚ MIHÁLY, A tulajdonnév mint szófajtani kategória: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Szerk. B. GERGELY PIROSKA és HAJDÚ MIHÁLY. Budapest–Miskolc, 471–7.

HAJDÚ 1998a: HAJDÚ MIHÁLY, A tulajdonnév „meghatározása”: NÉ. 20. 5–12.

HAJDÚ 1998b: HAJDÚ MIHÁLY, Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben: Tanulmányok a magyar nyelvről. Szerk. H. VARGA GYULA. Eger, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola. 52–6.

HEGEDŰS 1997: HEGEDŰS ATTILA, Mi a tulajdonnév?: NÉ. 19. 5–8.

HOFFMANN 1993: HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, KLTE, Magyar Nyelvtudományi Intézete.

KÁROLY 1970.: KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., Akadémiai K.

KISS 1999: KISS LAJOS, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, PPKE.

SZEGFŰ 1991: SZEGFŰ MÁRIA, A névszóképzés: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., Akadémiai K. 188–258.

SZENDE 1993: SZENDE TAMÁS, Vezetéknevek morfológiai különállásáról: NÉ. 15. 295–7.

HEGEDŰS ATTILA

Névtan és fordítástudomány – Anyegin és az Onyega

A névtani kutatások multidiszciplináris érintkezései

A névtan a nyelvtudomány egyik önálló ága, amely a neveket a nyelvi kultúra anyagának részeként vizsgálja. A földrajzinév-kutatáson belül a víznév- és településnév-vizsgálat, s az ezzel kapcsolatos földrajzinév-adás elemzése szorosan kötődik a művelődés-, település-, gazdaságtörténet, a történeti földrajz, a néprajz, a helytörténet, az egyháztörténet számos kutatásterületéhez (vö. MEZŐ 1996, MEZŐ 1999). A névtan jelentős területét képezi a személynévadás kutatása.